ISLOMDA AQIDAVIY MAKTABLAR VA ULARNING HOZIRGI DAVRDAGI AHAMIYATI

Nazarov Ozod Urolovich
Samarqand viloyat Pastdarg‘om tuman bosh imom xatibi
nazarovozod213@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda islom dinida aqidaviy qarashlarning shakllanishi, asosiy aqidaviy maktablarning vujudga kelishi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Xususan, Ahli sunna val jamoa doirasida shakllangan Ash’ariya va Moturidiyya maktablari, shuningdek, tarixiy kalomiy yo‘nalishlardan Mu’taziliya qarashlarining asosiy jihatlari tahlil qilinadi. Aqidaviy maktablarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy, ijtimoiy va ilmiy omillar ko‘rib chiqilib, ularning islom tafakkuri, diniy ta’lim va ilmiy meros rivojidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, aqidaviy merosni zamonaviy sharoitda o‘rganishning ilmiy-ma’rifiy ahamiyati, diniy bilimlarni manbalar asosida egallash, tarixiy maktablar o‘rtasidagi farqlarni xolis tushunish va diniy-ma’rifiy savodxonlikni oshirish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: aqida, kalom, aqidaviy maktablar, Ahli sunna val jamoa, Moturidiyya, Ash’ariya, Mu’taziliya, Abu Mansur Moturidiy, Abu al-Hasan al-Ash’ariy, islom tafakkuri, diniy-ma’rifiy bilim.

KIRISH

Aqida islom dinining e’tiqodiy asoslarini ifodalovchi muhim tushuncha bo‘lib, musulmon kishining Alloh, payg‘ambarlar, ilohiy kitoblar, farishtalar, oxirat va boshqa e’tiqod masalalariga bo‘lgan ishonchini qamrab oladi. Islom tarixining dastlabki davrlarida aqidaga oid asosiy tushunchalar Qur’on va sunnat manbalari asosida shakllangan. Keyinchalik musulmon jamiyatining kengayishi, turli madaniyatlar va diniy-falsafiy an’analar bilan aloqalarning kuchayishi natijasida aqidaviy masalalarni nazariy jihatdan tushuntirish va asoslash zarurati yuzaga kelgan.

Shu jarayon natijasida islom tafakkurida turli aqidaviy va kalomiy maktablar vujudga kelgan. Ularning shakllanishida inson irodasi va taqdiri, imon va amal munosabati, Allohning sifatlari, Qur’onning maqomi, aql va naql munosabati kabi masalalar muhim o‘rin egallagan. Mazkur masalalarga turli olimlar va ilmiy maktablar tomonidan turlicha yondashuvlar bildirilgan.

Aqidaviy maktablarni o‘rganish islom tafakkurining tarixiy rivojlanishini anglashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, Movarounnahr hududida shakllangan Moturidiyya maktabining ilmiy merosi Markaziy Osiyo tarixidagi diniy-ma’rifiy an’analarni tadqiq etishda alohida o‘rin tutadi. Shu bilan birga, Ash’ariya maktabining musulmon Sharqi va boshqa hududlardagi ilmiy an’anaga ta’siri ham katta bo‘lgan.

ASOSIY QISM

Islomda aqidaviy maktablarning shakllanishi

Islom tarixida aqidaviy masalalar dastlab Qur’on oyatlari va Payg‘ambar Muhammad alayhissalomning sunnatlari asosida tushuntirilgan. Dastlabki musulmon avlodlari uchun e’tiqodning asosiy tamoyillari nisbatan yaxlit shaklda qabul qilingan. Biroq musulmon jamiyatining hududiy jihatdan kengayishi va turli xalqlar bilan aloqalar natijasida yangi savollar va nazariy muammolar paydo bo‘la boshlagan.

Xususan, insonning o‘z harakatlaridagi erkinligi yoki majburlanganligi, taqdir va iroda, katta gunoh sodir etgan kishining diniy maqomi, Allohning sifatlari va boshqa masalalar yuzasidan turli fikrlar shakllangan. Bu jarayon natijasida qadarriylar, jabariylar, xorijiylar, murji’iylar, Mu’taziliya kabi tarixiy yo‘nalishlar yuzaga kelgan.

Aqidaviy maktablarning shakllanishida kalom ilmi muhim metodologik vosita bo‘lib xizmat qilgan. Kalom orqali aqidaviy masalalar mantiqiy va nazariy jihatdan tahlil qilingan, turli qarashlarning dalillari muhokama etilgan. Shu tariqa islom aqidasi doirasida ilmiy bahs-munozara an’anasi rivojlangan.

Mu’taziliya maktabi

Mu’taziliya islom tafakkuri tarixidagi dastlabki yirik kalomiy maktablardan biri hisoblanadi. Ushbu maktabning shakllanishi Basra ilmiy muhiti bilan bog‘lanadi. Mu’taziliylar aqidaviy masalalarni tushuntirishda aqlning imkoniyatlariga katta e’tibor berganlar.

Ularning ta’limotida Allohning yagonaligi va adolati markaziy tushunchalardan bo‘lgan. Mu’taziliylar inson o‘z amallarida muayyan darajada tanlash imkoniyatiga ega ekanini ta’kidlab, bu qarashni ilohiy adolat tushunchasi bilan bog‘laganlar. Shuningdek, Allohning sifatlari, Qur’onning yaratilganligi haqidagi qarashlar va inson mas’uliyati kabi masalalar Mu’taziliya kalomining muhim mavzulari bo‘lgan.

Mu’taziliya maktabining tarixiy ahamiyati shundaki, u islom aqidaviy masalalarini mantiqiy va falsafiy usullar yordamida tahlil qilish an’analarining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Keyinchalik boshqa kalom maktablari ham turli masalalarda Mu’taziliya qarashlariga munosabat bildirgan.

Ash’ariya maktabi

Abu al-Hasan al-Ash’ariy nomi bilan bog‘liq Ash’ariya maktabi sunniy kalom an’anasining yirik yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu maktab islom aqidasining asosiy tamoyillarini kalomiy dalillar yordamida tushuntirish va himoya qilishga intilgan.

Ash’ariya ta’limotida Allohning mutlaq qudrati, ilohiy sifatlar, inson amallari, sababiyat, vahiy va boshqa aqidaviy masalalar muhim o‘rin tutadi. Ash’ariya olimlari aqliy dalillardan foydalangan holda sunniy aqida tamoyillarini nazariy jihatdan asoslashga harakat qilganlar.

Mazkur maktab keyingi asrlarda islom olamining turli hududlarida rivojlangan. Ash’ariya vakillarining asarlari musulmon teologiyasi tarixida muhim o‘rin egallab, kalom ilmining metodologik rivojiga ta’sir ko‘rsatgan.

Moturidiyya maktabi

Moturidiyya maktabi Movarounnahr hududida, xususan, Samarqand ilmiy muhitida shakllangan aqidaviy maktabdir. Uning asoschisi Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad al-Moturidiy hisoblanadi. Moturidiy islom aqidasining asosiy masalalarini aql va naql uyg‘unligi asosida tushuntirishga katta e’tibor bergan.

Moturidiy ta’limotida inson aqlining bilish imkoniyatlari muhim o‘rin egallaydi. Inson borliqni kuzatish va aql yuritish orqali yaratuvchining mavjudligi haqida xulosaga kelishi mumkinligi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, vahiy diniy masalalarni bilishda asosiy manbalardan biri sifatida qaraladi.

Moturidiyya ta’limotida Allohning yagonaligi, ilohiy sifatlar, payg‘ambarlik, inson irodasi, taqdir, imon va boshqa aqidaviy masalalar izchil tahlil qilingan. Moturidiyga tegishli “Kitob at-Tavhid” asari ushbu ta’limotning muhim manbalaridan biridir.

Moturidiyya maktabining rivojlanishida Abu al-Mu’in an-Nasafiy, Abu al-Yusr al-Pazdaviy kabi olimlarning hissasi katta bo‘lgan. Ular Moturidiy an’anasini davom ettirib, aqidaviy masalalarni yanada tizimlashtirganlar.

Aqidaviy maktablarning o‘zaro ilmiy farqlari

Aqidaviy maktablar o‘rtasidagi farqlarni tarixiy va ilmiy kontekstda ko‘rib chiqish muhimdir. Ularning ayrim masalalardagi qarashlari bir-biridan farq qilgan bo‘lsa-da, islom e’tiqodining asosiy tamoyillari doirasida shakllangan umumiy jihatlar ham mavjud.

Ayniqsa, aql va naqlning o‘zaro munosabati masalasida turli yondashuvlar kuzatiladi. Mu’taziliya aqlga kengroq metodologik vazifa yuklagan bo‘lsa, Ash’ariya va Moturidiyya maktablari ham aqliy dalillardan foydalanib, ularni vahiy manbalari bilan bog‘lashga harakat qilgan. Biroq ushbu maktablarning aqlga beradigan metodologik o‘rni va ayrim aqidaviy masalalarni talqin qilish usullari bir xil bo‘lmagan.

Inson irodasi va taqdir masalasida ham turli qarashlar mavjud. Mazkur masala insonning diniy va axloqiy mas’uliyatini tushuntirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Kalom maktablari bu masalani ilohiy qudrat va insonning tanlovi o‘rtasidagi munosabat asosida izohlashga harakat qilganlar.

Aqidaviy maktablarning ilmiy va ta’limiy ahamiyati

Aqidaviy maktablarning ilmiy ahamiyati ularning islom e’tiqodiga oid masalalarni nazariy jihatdan tahlil qilgani bilan belgilanadi. Kalom mutafakkirlari dalillash, qiyoslash, mantiqiy xulosa chiqarish va munozara olib borish usullaridan foydalanganlar. Bu jarayon musulmon Sharqida mantiqiy va falsafiy tafakkurning rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Ta’limiy nuqtayi nazardan esa aqidaviy maktablarning merosi diniy tushunchalarni izchil o‘rganish imkonini beradi. Aqida masalalarini tarixiy maktablar misolida o‘rganish talabaga islom tafakkurining rivojlanish bosqichlarini tushunish, ilmiy bahslarning sabablarini tahlil qilish va diniy manbalarni qiyosiy o‘rganish imkonini yaratadi.

Aqidaviy merosni ta’lim jarayonida o‘rganishda tarixiy kontekstni hisobga olish muhim. Chunki muayyan maktabning qarashlari u shakllangan davrning siyosiy, ijtimoiy va ilmiy sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Shuning uchun aqidaviy maktablarni o‘rganishda ularning qarashlarini manbalar asosida, tarixiy sharoitdan ajratmagan holda tahlil qilish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi.

Aqidaviy maktablarning hozirgi davrdagi ahamiyati

Hozirgi davrda aqidaviy maktablarning tarixiy va ilmiy merosini o‘rganish diniy-ma’rifiy bilimlarni boyitishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Zamonaviy axborot makonida diniy mavzularga oid turli xil ma’lumotlarning tez tarqalishi sababli diniy tushunchalarni ishonchli manbalar asosida o‘rganish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Aqidaviy maktablar tarixini bilish islom tafakkurida mavjud bo‘lgan ilmiy an’analarning rang-barangligini tushunishga yordam beradi. Ayniqsa, Moturidiyya va Ash’ariya kabi maktablarning tarixiy shakllanishi, ularning namoyandalari va asosiy asarlarini o‘rganish musulmon teologiyasi taraqqiyotini yaxshiroq anglash imkonini beradi.

Bugungi ta’lim jarayonida aqidaviy masalalarni tarixiy va ilmiy manbalar asosida o‘rgatish muhim. Bunda diniy tushunchalarni faqat yodlash emas, balki ularning kelib chiqishi, mazmuni va tarixiy rivojlanishini anglashga e’tibor qaratish ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi.

O‘zbekiston va umuman Markaziy Osiyo tarixida Moturidiyya an’anasi muhim o‘rin tutgani sababli Abu Mansur Moturidiy va uning izdoshlari merosini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyatga ega. Moturidiy asarlarida ilgari surilgan aql, bilim, e’tiqod va inson mas’uliyatiga oid masalalar islom tafakkuri tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlarda aqidaviy maktablarni o‘rganishda akademik xolislik va manbashunoslik tamoyillariga rioya qilish zarur. Turli maktablarning qarashlarini tarixiy manbalar asosida o‘rganish, ularning o‘ziga xos jihatlarini aniqlash va ilmiy bahslarni tegishli tarixiy kontekstda tahlil qilish diniy-ma’rifiy tadqiqotlarning ilmiy sifatini oshiradi.

XULOSA

Islom tarixida aqidaviy maktablarning shakllanishi musulmon jamiyatida e’tiqod masalalarining nazariy jihatdan rivojlanishi bilan bog‘liq murakkab va uzoq davom etgan jarayon hisoblanadi. Turli tarixiy sharoitlarda yuzaga kelgan aqidaviy masalalar olimlarni ularni aqliy va naqliy dalillar asosida tahlil qilishga undagan. Natijada Mu’taziliya, Ash’ariya, Moturidiyya va boshqa kalomiy yo‘nalishlar shakllangan.

Ash’ariya va Moturidiyya maktablari sunniy kalom an’anasining muhim yo‘nalishlari sifatida islom aqidasining nazariy asoslarini ishlab chiqishda katta ilmiy meros qoldirgan. Moturidiyya maktabining Movarounnahrda shakllanishi esa Markaziy Osiyoning islom tafakkuri tarixidagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda aqidaviy maktablarning merosini o‘rganish tarixiy, ilmiy va ta’limiy jihatdan ahamiyatlidir. Ularning asarlarini tadqiq etish islom tafakkurining rivojlanish bosqichlarini anglash, diniy bilimlarning tarixiy manbalarini o‘rganish va aqidaviy qarashlarning shakllanish jarayonini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi.

Shuningdek, aqidaviy maktablarni zamonaviy ta’lim jarayonida o‘rganishda ularning tarixiy sharoiti, manbalari va ilmiy metodlarini hisobga olish muhim. Bunday yondashuv diniy-ma’rifiy bilimlarni tizimli ravishda egallash va islom intellektual merosini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qur’oni Karim. — Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2018.
2. Abu Mansur al-Moturidiy. Kitob at-Tavhid. — Bayrut: Dar al-Mashriq, 1970.
3. Abu Mansur al-Moturidiy. Ta’vilot ahl as-sunna. — Bayrut: Muassasat ar-Risala, 2004.
4. Abu al-Mu’in an-Nasafiy. Tabsirat al-adilla fi usul ad-din. — Qohira: Maktabat al-Anvar al-Muhammadiyya, 1955.
5. Abu al-Yusr al-Pazdaviy. Usul ad-din. — Qohira: al-Maktaba al-Azhariyya li-t-Turas, 2003.
6. Al-Ash’ariy, Abu al-Hasan. Maqalat al-Islamiyyin va ikhtilaf al-musallin. — Bayrut: al-Maktaba al-Asriyya, 1990.
7. Al-G‘azzoliy, Abu Homid. Al-Iqtisod fi al-i’tiqod. — Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2004.
8. Al-Shahrastoniy, Muhammad ibn Abdulkarim. Al-Milal va an-Nihal. — Bayrut: Muassasat ar-Risala, 1993.
9. Al-Bag‘dodiy, Abdulqohir. Al-Farq bayn al-firaq. — Bayrut: Dar al-Afaq al-Jadida, 1977.
10. Rudolph, Ulrich. Al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand. — Leiden: Brill, 2015.
11. Watt, W. Montgomery. The Formative Period of Islamic Thought. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973.
12. Madelung, Wilferd. Religious Schools and Sects in Medieval Islam. — London: Variorum Reprints, 1985.
13. Nasr, Seyyed Hossein. Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy. — New York: State University of New York Press, 2006.
14. Frank, Richard M. Al-Ghazali and the Ash'arites. — Durham: Duke University Press, 1994.
15. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Moturidiy. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.